

V.

MAGYAR MŰVÉSZETTÖRTÉNETÉSZ, ha átlapozza a könyveket, amelyek a nemzet állampolitikai, társadalmi és szellemi történetét rajzolják meg, meglepetve látja, hogy szaktudományának eredményei mily kevésbé ismeretesek még a céhbeliek előtt is s mily ritka az oly történetíró, mint Szekfű Gyula, ki a történelmi folyamatok lélektani gyökerét a művészeti fejlődés mozzanataival párhuzamosan is vizsgálja. A történettudományok Benjáminka: a művészethistória már jól látja, hogy kutatásainak tárgya az egyetemes folyamatnak szerves része s ugyanakkor idősebb testvérei őt még mindig csinos, kedves ifjúnak tekintik, kinek azonban fontos dolgokba nem lehet beleszólása... Mi mindent írtak már Erdélyről napjainkban, magyarázva történetét, népei életét, rendeltetésének nemzeti és európai jelentőségét s dokumentumaik között éppen a műemlékek félreérthetetlen tanuságtételét látjuk a legkritikában felvonulni! Ugyanez a helyzet, ha a magyar művelődés történetének lapjain Erdélyt keressük, a maga egészében s az elszórt, kuriózumként ható adatok helyett az egyetemes fejlődést akarjuk megismerni. Talán maiglan is igaza van Kővári Lászlónak, hogy „az erdélyi csak szereti, de nem ismeri hazáját”; Erdély kultúrtörténetének még csak körvonalai sincsenek felvázolva, a vezető s a művelődést minden tekintetben irányító főnemesi társadalom életének ismerete még mindig csak az emlékiró kortársakra támaszkodik. Avatott történetírót vár e tárgykor s találóan mondja Tavaszgy Sándor, mily felemelően szép volna, ha valaki *ex thesi* megírná az erdélyi főurak különleges szerepét az erdélyi művelő-

dés történetében. Igaz, hogy korunk szelleme éppen nem kedvez a történelmi osztály régi életformáiban való tudományos elmélyülésnek, de ha volt arisztokrácia, amely a *noblesse obige* szellemét lényé legmélyéig átérezte s népe műveltségének magasra emelését legbensőbb szívügyének tartotta, úgy az erdélyi főnemesi társadalom volt az mindenkoron. Alig volt Erdély utolsó négy évszázadában művész, író, tudós, nemzetnevelő, orvos, hitszónok, ki ne köszönhetett volna valamit vagy annyi mindent a vezető társadalmi réteg tagjainak; kastélyaik nemcsak a nagyúri élet, pompa, csillogás, életöröm színhelyei voltak, hanem egyben gyújtópontjai is az ország szellemi életének. Innen indult ki a kezdeményezés s innen adódtak a megvalósítás lehetőségei; Erdély urai nemcsak önnön várukat építették s díszesítették, hanem templomokat, iskolákat hívtak életre, művészek seregének adtak munkát s épp az irodalom s a tudomány zászlóvivői innen nyertek bátorítást s érezték maguk mellett, életük küzdelmes éveiben is hatalmas pártfogóik súlyos szavának segítségét s bőkezűségüket. Hány nagy tudományos tett, irodalmi alkotás s úttörő gondolat sikkadt volna el csirájában Erdély urainak megértése s ösztönzése nélkül, hány kiváló szellem süllyedt volna el a mindennapok gyötrő gondjaiban, ha nem állottak volna melléjük éppen azok, kik közül nem egyen maguk is tudósok, írók voltak, sőt a legkiválóbbak közöttük maguk is e kastélyok lakói? A szép környezetben hamarabb is lobbanhatott lángra a szép gondolatok szikrája s azt a magányt, amely az inspirációnak előszobája, nem egy nagy magyar tudós s író éppen e kastélyok boltíves falai között találta meg.

CLIO, A MÚZSA könyvet tart a kezében; a könyv volt e műveltség s tudományos-írói hajlam alfája s ómegája, könyveken nyíltak csodálkozásra az elmék, hogy aztán újabb könyvek sorával gyarapítsák elindítóikat. A nyomtatott betű azonban bölcsőkorában drága kincs volt, akár az ékszer s a keleti szőnyeg s éppen csak

fejedelmeknek s nagyuraknak állott módjukban megszerezni; s hogy erre nem kímélték az aranyat, ékes bizonyság rá Erdély könyvészetének története. Nemcsak vették, iratták s nyomatták is a könyvet, amint ez már a XVI. század magyar szerzőinek könyvajánlásából is kitűnik; itt látjuk az erdélyi urak között Bánffy Miklós, Báthory István és Miklós, Békés Gáspár, Kendi Antal nevét; a könyvgyűjtés aztán a XVII. századi Erdélyben, már Bethlen Gábor korában általánossá válik. Rákóczi György, Kemény János, Apafi Mihály könyvszeretétet ugyancsak jól ismeri az irodalom; Teleki Mihály dicsekedve mutatta a fogarasi országgyűlésben Misztótfalusi Kis Miklós Hollandiában nyomott Zsoltárait s 200 aranyat gyűjtött össze a nagy mester hazahozatalára. Bethlen Miklós szép francia könyvtárat gyűjt össze a szentmiklósi kastélyban s Bethlen Farkas, a történetíró már nyomdát is kezdett állíttatni a keresdi várban saját *História*-ja kinyomatására. Tervét csak elodázta 1679-i halála; testvére ugyanis, Elek, 1683-ban a tipográfiát megvalósítja s itt kezdi nyomtatni Farkas művének első kiadását, míg a Thökölytől való félelemben, 1690-ben Segesvárra menekítik a betűket s a sajtót s a nagy mű félbeszakad. A XVII. század végén általánossá válik a könyvek gyűjtése s ez a gubernium korában csak fokozódik; a fennmaradt kastélybeli könyvtárak mind ez időből veszik eredetüket s anyaguk aztán folytatólagosan gyarapodott.

Értékes s nagy könyvtár, a sok viszontagság, pusztítás után ma már csak kevés erdélyi kastély díszé s főleg a könyvszeretben annyira kitűnt Teleki-család otthonaiban lelünk bibliotékákra. Szenvedélyes könyvgyűjtő volt Teleki József, a koronaőr; könyvtárának nagyobbik részét László fia örökölte, ki e gyűjtést folytatva, ezzel vetette meg a Tudományos Akadémia könyvtárának alapját. A másik rész Józseffel Gernyeszegen maradt; ez az idősb Teleki Domokos, majd unokája gyűjtéséből bővülve máig is Erdély egyik legbecsesebb magánkönyvtára. A kastély keleti szárnyának földszintjén áll, külön szobában s nevezetessége, hogy Gyulai Pál rendezte s katalogizálta 1851-52-ben. Igen értékes a hosszúfalvi Teleki-könyvtár, háromezer kötetével, hol a klasszikusok vannak

nagy bőségben, sok Aldina- és Elzevir-kiadvány; Teleki Imre grófnak, a századforduló egyik legkiválóbb könyvtáralapítójának személyes, s nagy tudással s ízléssel folytatott gyűjtése. A legnagyobb Teleki-gyűjtemény azonban, a nemzetség s egyben Erdély büszkesége, a világhírű, 40.000 kötetes marosvásárhelyi bibliotéka; a könyvtáralapító Teleki Sámuel sáromberki kastélyában saját könyveiből kevés maradt s itt inkább utódainak gyűjtését szemlélhetjük; Waldeck-Pyrmont herceg hagyatéka s Teleki Samu nagyértékű földrajzi forrásmunka-gyűjteményei teszik zömét. A régi Gyulaffybástyában van az abosfalvi Apor-kastély hatezer kötetet számláló nagyértékű könyvtára; sok ritkaság lappang polcain. A bonchidai könyvtár régi anyaga Bánffy György kormányzó, valamint József fia idejében gyűlt össze s az eltelt évszázad óta hatalmassá nőtt; a gubernátornak és bécsi ágensének levelezésében rengeteg adatot találhatunk a könyvtár fejlődésére vonatkozólag – minden újonnan megjelent történeti, politikai művet, emlékiratot, lexikont, Dictionnaire-t, folyóiratot rendre meg kellett vásárolni s Erdélybe szállítani. Így aztán a könyvtár máig is államtudományi és történelmi művekben, levelezésekben gazdag, valamint a lótenyésztéssel foglalkozó könyvekben s az újabb szépirodalom alkotásai is roskadásig terhelik az északnyugati bástya antik szobrokkal ékes könyvtárszobájának polcait. Régiségekben s ritkaságokban rendkívül gazdag volt a csákigorbói kastély könyvtára; 5000 kötetet számlált s különlegességeit részletesen ismertette Kelemen Lajos. Legrégibb darabja 1528-ból való, közel száz XVII. századi munkát talált itt. közöttük sok a becses hungarica; látta a legszebb német, olasz, francia, angol, latin díszkiadványokat, az Elzevireket, Gailhabaud folió Architektúráját, Sander Flandriai kastélyait, Wenter Simon György Eques peritusát, majd a régi magyar irodalom *editio princeps*-eit, a testőr-írók s a szabadságharc-korabeli literatura gyűjteményét, valamint Jósika Jánosné Csáky Rozáliának, Erdély egyik nagyasszonyának híres botanikai kollekcója maradványait. A legszebb ritkaságok innen kerültek a szurduki kastély válogatott könyvtárába is.

Erdély legszebb s legnagyobb kastélykönyvtára kétségkívül Koronka ékessége. Toldalaghi Ferenc vetette meg a ma 10.000 kötetnél is többet számláló gyűjtemény alapját; a gróf Katona Annát, a külföldi egyetemeket járt, tudós bibliofil Katona Zsigmond leányát vette nőül s így apósa becses gyűjtésének is birtokába jutott. Utódai, Toldalaghi Viktor, László és József grófok könyvbarátsága csak növelte a bibliotéka anyagát, melynek terme szemre is ritka látványosság. A könyvek között Titus Livius 1498-i kiadása mint incunabulum válik ki, utána az 1514-i nürnbergi Biblia; miniatür Elzevirek, Stephanus- és Plantin-nyomtatványok seregestől találhatók a polcokon. Negyven magyar ősnymtatvány között különleges ritkaságokat látunk itt, amelyeknek alig egy-két példánya ismeretes; a könyvtár két magyar unicuma a Practica Arithmetica 1678-i szebeni kiadása és Comenius Amos latin nyelvtanának 1703-i sárospataki nyomása. Latin klasszikusok, Erdély történetének forráskiadványai, az országgyűlések irományai, nagy díszművek, mint Palladio eredeti foliói, Hogarth metszetei ötlenek szemünkbe; különleges értékű a kohászati, bányászati, mezőgazdasági irodalom s Erdélyben egyedülálló a genealógiai és heraldikai szakmunkák páratlan gyűjteménye.

Az erdélyi kastélyok könyvtárainak igen nagy százaléka azonban szertekallódott; múzeumokba, Budapestre, könyvvarusokhoz került s például a délnyugati zsibói sarokbástya, amelyet Kazinczy a „bibliotheca pavillonjára”-nak nevez, ma már üresen tátong; a könyvtárat Wesselényi Miklós, a koronaőr a zilahi ref. kollégiumnak ajándékozta. Mint minden műtárgynak, a könyvtárnak is nem egy esetben az utódok közötti osztozkodás lett a végzete. Sok adoma forgott közkézen ily hagyatékokról; Kővári meséli, hogy Jósika Miklós, az író atyja, gyönyörű könyvtárt állíttata s midőn az örökösök egy ismeretes üzért bíztak meg az osztállyal, az aranyos kötések szerint rakta kétfelé s így egyazon munkák külön kötetei más s más helyre jutottak. Maga a regényíró ám ezt cáfolja emlékirataiban s azt írja, hogy atyja könyvtára egy üveges almáriomban elfért s midőn osztozkodtak, mindenki pár teljes munkát

vitt haza s a többi, mint makulatúrát adták el Panajottnak, az öreg Jósika házi görögjének... De igazak az anekdoták, miket a nagy könyvrajongó Bánffy Józsefről jegyzett fel az irodalom. Dávid Ferenc kis folió-alakú beszédeit egyszer nagy pénzen megszerezte s midőn legénye bekötetni vitte, látva az, hogy szokatlan alakú, sem nem ívrét, sem nem kvart, a kompaktor figyelmeztetése ellenére is negyedrébbe kötötte s prokrusteszi módon alul-felül levágatta... Így esett meg Bánffy Józseffel az is, hogy a parkba menve, Teleki József nagy művének, a Hunyadiak korának új kötetét akarta olvasni. „Vágd fel!” – adja oda az inasnak, ki kisvártatva hozza is – fidibuszra szeletelve.

A virágzó erdélyi könyvkultúra természetesen magával hozta az exlibris-metszés általános elterjedését is. Az első exlibris itt Köleséri Sámuelé, a XVII. század utolsó negyedéből; zömük természetesen Ferenc király korából ered s művésziességükben kiválnak Bánffy György és Teleki Sámuel könyvjegyei. Erdély még az ily aprónak tűnő művészeti ágban is valami különlegeset alkotott; az exlibrisek összegyűjtése és kiadása méltó feladata volna a könyvművészetrel foglalkozóknak.

A CSALÁDI LEVÉLTÁRAK sorsa külön – mindmáig megíratlan – kötetet érdemelne; a régi okleveleket még sokkalta nagyobb mértékben érintette az idők forgandósága, mint a könyveket s ha kár, pusztulás esett bennük, a veszteség immár pótolhatatlan. Pedig a régi diplomákra, címeres levelekre, adományozási s birtokmegosztási okiratokra, leltárakra s tanuvallatásokra különös gondot vigyáztak Erdély urai, hiszen életbevágó, jogi s gazdasági érdekek fűződtek hozzájuk. Bonyolult zárú, nagy ládákból álltak a legfontosabb oklevelek, a könyvesházban, falba épített szekrényekben vagy a kastélynak legbiztonságosabb, olykor rejtett helyén; de

ha tűz, gondatlanság vagy rothadás nem tett kárt bennük, az örökösök szétválasztották a XVIII. században aztán hatalmasra duzzadt levéltárakat, az osztályba jutott birtokok s falvak szerint, így vándoroltak örökösen a családi iratok, kastélyról kastélyra s egyazon nemzetség oklevelei akár huszonöt különféle irattárban is felbukkannak.

Az áldatlan helyzetnek, amely nemcsak a birtokperек folytatásának, hanem a fellendülő erdélyi oklevélkutatásnak és történetírásnak is annyi vesződséget s gondot okozott, az erdélyi tudományos élet megszervezése volt hivatva végét vetni. Az eszme még a reformkor hajnalán vetődik fel először; már Bánffy György gubernátor támogatni akarta az oklevéltudomány ügyét is s 1792-ben megalapította a rövidéletű „Kézírások Társaságát”. Félévszázaddal később Kemény Sámuel és József grófok viszik előre az eszmét, midőn az 1841—43-i országgyűlésen felajánlották az országos múzeum céljára könyvtárukat és nagyértékű kéziratgyűjteményüket; a fellázadt oláhság azonban 1848 november 14-én a gendi kastélyt feldúlta s gyűjteményeiket részben szétszórta, tűzre vetette. Ami mégis megmaradt belőle, az az 1859-ben végre megalakult Erdélyi Múzeum Egyesület birtokába jutott s a nemzetségek, nagy családok levéltárai is lassan-lassan ide vándoroltak, mint a legmértőbb arra hivatott helyre. Kelemen Lajosnak történeti érdeme, hogy a szerteszt kallódó, pusztuló, szétszóródó, vagy a történetkutatás számára hozzáférhetetlen családi levéltárak nagyobb méretű összegyűjtését megkezdte a nagy kolozsvári levéltárban ajándék vagy letét formájában. Az archívum közel háromnegyedmilliónyi oklevelet számlál s e gyűjtő tevékenység éppen napjainkban vett újabb lendületet. Így aztán a kastélyokban vagy kúriákban terjedelmesebb levéltárat manapság már ritkán találunk; így is kiemelkedik közülük a keresdi Bethlen-levéltár, a kitűnő rendben tartott geryeszegi családi levéltár, értékes leveleket tartalmaz a Toldalaghi-levéltár Koronkán maradt része, a sáromberki Teleki-iratok s kivált a bonchidai levéltár, amely a ma élő grófi ág iratgyűjteményét tartalmazza. Itt rendkívül értékes, mű-

vészi metszet-, rajz-, térkép- s kéziranyag is van s a gyűjtemény legnagyobb történelmi érdekű része Bánffy György gubernátornak és feleségének, Palm Jozefa grófnőnek polcokat megtöltő levelezése.

ERDÉLY FŐURAINAK szerepe a hazai tudomány s irodalom fellendülésében a magyar művelődés-, tudomány- és irodalomtörténet egyik legszebb fejezete. Tevékenységük mindvégig két irányú; alkotók s mecénások egyaránt emelkednek ki soraikból. Elsőben is felkarolják azokat az egyházi férfiakat, tanárokat, tudósokat, akik váraikban s kastélyaikban éltek, mint udvari papok, családi történetírók vagy gyermekeik nevelői; nekik dedikált munkáikat kinyomatják, erkölcsi hitelüket tekintélyükkel támogatják s midőn körükből útrakelnek, magas tisztségekbe helyezik el őket. Akárhány püspök, lelkipásztor emelkedését nekik köszönhette s a főiskolák, kollégiumok katedrái is e kastélyokból szárnyrakelt tudós férfiak szószékei lesznek; a vezető társadalmi osztály otthonaiban való élet tágította látókörüket, emelte s nemesítette ízlésüket, életstílusukat, megismerkedtek az államvezetés magasabb művészetének kulisszatitkaival s főleg a gazdag könyvtárak ritka lehetőséget nyújtottak nekik az önművelésre s nem utolsó sorban a gondtalanság, a szellemi dolgokban való elmélyülésre. A hatás természetesen kölcsönös volt, mert e papok, tudósok s írók viszont patrónusaik lelkében melengették az idealizmus plántált, figyelmüket a világ hívságaitól a magasabb eszmék felé irányították s egyház-, tudomány- s művészetpártolásra ösztönözték őket. E ponton, a szellemi élet síkján találkoztak a társadalmi osztályok végleteinek képviselői is; a jobbagyi vagy kisenemesi sorból kiemelkedett tehetség s a nagyhatalmú tanácsúr, az ősi nemzetség sarja a magyar kultúra előbbreviteléért egyazon lélekkel hevült.

Talán e kölcsönhatás magyarázza azt is, miért adott Erdély annyi kiváló történetírót, szépíró, műfordítót s emlékirót a ma-

gyar irodalomtörténetnek. Erdély kastélyainak literátus légkörében a tollforgatás magától értetődő hajlam volt s szinte kötelezettség is; a fejedelmektől kezdve mindenki ír, krónikát, naplót, emlékiratot, vagy legalább is hihetetlen tömegű levelet s ezeknek óriási többségét magyar nyelven; a nemzeti nyelvnek otthonaikban való ápolása s irodalmivá való emelése éppen Erdély urainak elhalványulhatatlan történelmi érdeme, hiszen e századokban, mikor a magyar korona udvarának nyelve német volt s a kormányhivatalok csak latinul szóltak, az erdélyi fejedelemség tartotta fenn a nemzeti hagyományokat, a magyarsághoz való ragaszkodás tudatát. A XVIII. századi magyarországi arisztokrácia a század végén csaknem elfelejtette anyanyelvét s nem csoda, ha Kazinczy boldogan lepődik meg, hogy Erdélyben csak magyar szót hall, „de egy magyarországi itt is németül szóla velem...” A magyar nyelv Erdély kastélyaiban nemcsak családi, hanem „hivatalos” nyelv volt s természetesen a latin maradt a második anyanyelv, amely nélkül a guberniális állami életben lehetetlen is volt boldogulni. Németül ellenben még Mária Terézia korában sem szívesen tanultak Erdély urai; még saját érdekeik ellenére is idegenkedtek a germán idióma elsajátításától. Mikor Teleki László, a koronaőr atyja kihallgatáson volt Lotharingiai Ferenc császárnál, annak német kérdésére deákul felelt s mikor a felség ennek okát kérdezte, így Teleki: „Ah, felséges uram, az én gyermekkoromban a magyar még nem tanult idegen nyelvet...” A francia nyelv azonban rendkívül elterjedt a XVIII. század főúri társadalmában s ez volt az első élő nyelv, amelyet az erdélyiek megtanultak. Angolul már kevésbé beszéltek; a XIX. század elején Kendeffy Ádám elég jól beszélt angolul, tudott Wesselényi Miklós is, de tökéletesen egyedül Bánffy Dénes gróf, a nagy színügyi mecénás, a gubernátor fia.

A fél magyar irodalom- s tudománytörténetet össze kellene zsúfolnunk e lapokon, ha fel akarnánk sorolni az Erdély váraiban

vagy kastélyaiban élő, vagy az itt megfordult tudósokat s írókat; hiszen csaknem az egész memoár-irodalom erdélyi főurakból telik ki s egyes neveket ragadhatunk csupán ki fényes galériájukból. Werbőczy a hagyomány szerint – Marosvécsen írja a *Tripartitum* egy részét; Gyulai Pál, a „padovaiak” egyik szellemi vezére abafájai kastélyában folytatta humanista tanulmányait, hol Báthory Zsigmond meggyilkoltatta 1592-ben; Szamosközy István a Rákóczi Zsigmondtól kapott gáldi kúriájában gyűjtötte az anyagot *Történeti Maradványaihoz*. A főúri írók között elől jár Bánffy Gergely, majd a három Bethlen: Farkas, Keresd ura, Bethlen János, ki Kisbúnun írja műveit, hol fiát, Miklóst nem kisebb ember neveli, mint Keresztúri Pál, a prédikátor, majd Kolozsvárt Apáczai Csere János. Keresztúri sokat tartózkodott Radnóton is, hol a kertekben folytatta stúdiumait; a görgényi várban halt meg 1655-ben, Apafi megsiratta s Fehérvárt a fejedelmekhez közel temettette el; Bethlen Miklós nem tud betelni a vén pap emberi s nevelői kiválóságának magasztalásával... Mindenki ír már a XVII. század Erdélyében; Bethlen Gábor levelei a diplomáciai írások remekművei, tenger levelet írnak a Rákócziak, megírja önnön életét Kemény János, ír Apafi Mihály s udvari papjai, Tofeus Mihály és Nagyari Benedek; forgatja a tollat Haller Gábor, Toldalaghi Mihály, a nagyeszű Kornis Gáspár és esküdt ellensége, Teleki Mihály, aki egy nap száz levelet is megírt páratlan elmeéllel s a kortársak között messze magaslik ki Bethlen Miklós, kora legragyogóbb emlékirója; Bethlen Farkas s János történetírói örökét nagyajtai Cserei Mihály veszi át e korban, ki a transzsilvanizmus eszméjének históriájával oly nagyhatású aláfestést adott.

A XVII. század végén mindjobban erősödő franciásság nagy hatással volt a legnépszerűbb francia irodalmi műfajnak, az emlékiratnak rendkívüli elterjedésére. E memoárokban nyilatkozott meg a nemzeti ellenállás, ha már csak a *reservatio mentalis* formájában is; a XVIII. századi erdélyi főnemességet Bécshez csak az érdek és a politikai okosság kényszerúsége fűzi, szíve, rajongása csak a francia szellemé. Rákóczi Ferenc, Mikes Kelemen messzi

idegenben írják műveiket, ám Apór Péter *Metamorphosis*a Altorján születik; a német szellemtől idegenkedő s a régi világot vissza-síró transzszilvanizmus legigazibb irodalmi kifejezése ez. A század közepén fellendül a francia fordítások divatja; Haller László a *Télémaque*-ot, Lázár János a *Voyage Historique*-ot fordítja s se szeri, se száma az ily műveknek, amelyeknek nagy része nyomtatásban meg sem jelent, hanem kéziratban járták be a kastélyokat. Az emlékiratok sorából Daniel István, Bethlen Kata, Rettegi György munkái emelkednek ki s aztán az író Telekiek, kik egyben Bod Péternek, a *Magyar Athenás* szerzőjének tanítványai s mecénásai voltak, özvegy Teleki Józsefné Árva Bethlen Katának, a betegek s a szegények páratlan jóságú gyámolítójának volt udvari papja hévízi kastélyában 1743-47 között Bod Péter, az első magyar nyelvű irodalomtörténet szerzője; a *Magyar Athenást* Teleki Ádámnak, Józsefnek és Sámuelnek ajánlotta s önéletírásában, amelyben felsorolja munkáit, részletezi, kik támogatták könyvei kinyomtatását pénzzel vagy papirossal. Itt olvassuk Teleki László és felesége Ráday Eszter, Gyulay Ferenc, Bethlen Imre és Farkas, Naláczi Sára, Bánffy Klára, Székely Ádám, Bethlen Sámuel, Kendeffy Elek s más főurak és asszonyok nevét. Az irodalom pártolásában s művelésében a kastélyok úrnői sem maradtak el férjeik mellett; Bethlen Kata mellett főleg a nagytehetségű Daniel Polyxénát, az idősb Wesselényi Miklós édesanyját említjük itt s a nagy könyvbarát Kendeffy Ráchelt. S aztán az író Telekiek! József, a francia szellemért rajongó koronaőr, francia nyelven adja ki 1760-ban, Leydenben *Essai sur les foiblesses des esprits-forts* című, a vallást ostromlói ellen védő művét; utinaplója époly fontos forrás az e korbéli, külföldön járó fiatal főúr életének megismerésére, mint a Teleki Sámuelé, aki a vásárhelyi nagy könyvtár katalógusának négy hatalmas kötetét is maga szerkeszti. Teleki Ádám a *Cidet* fordítja magyarra; a koronaőr József fia utinaplót ír, László meg az Akadémia megalapításának úttörője s az ő fia, József, az Akadémia elnöke, irodalomtörténetünknek csakoly fényes neve, mint László, a politikus s a *Kegyenc* szerzője s az idősb

Domokos, a nagy patrióta és történész, ki Gernyeszegen írja tanulmányait és cikkeit. Erdélyi nemeseknek köszönhető a magyar irodalomnak franciás szellemben való újkori megújítása, a testőr-írók közül többen, mint Báróczi, Barcsay erdélyiek; már Kazinczy elismeri, hogy „Erdélynek szabad dicsekedni, hogy literaturánk gyümölcsei annak felvirradásában itt termének és nem nálunk...” Az erdélyi reformkor két irodalmi s tudományos vezéralakjának. Aranka Györgynek s Döbrentei Gábornak a főnemesek voltak a legbuzgóbb pártfogói.

Az erdélyi író s tudós főurak névsorát lapokon át folytathatnánk s csak kiragadjuk az újabb korokból a két Wesselényit, kiket Zsibó ihletett s kiknek életét fényes tollal írta meg Ujfalvi Sándor; aztán Lázár Józsefet, Kálnoki Samu kancellárt, Bornemisza Jánost, Rhédey Ádám grófot, Petrichevich-Horváth Ferencet és Lázárt, a két Cserei Farkast, kik közül az idősebb, az udvari tanácsos, korának egyik legműveltebb férfi a volt s az ifjabb Döbrentei barátja; a legbuzgóbb irodalombarátok egyike volt Henter József is. A Bethlenek közül Lajos, Kerlés építője folytatja memoárjával is a hagyományt s János, a „vándor patrióta”, mint a szabadságharc-korabeli Erdély legkitűnőbb publicistája emelkedik ki. A Jósika-család büszkélkedhetik a magyar regényírás atyjával, Miklóssal, Erdély romantikájának irodalmi népszerűsítőjével, ki Szurdukon, Fenesen is írta műveit; a másik nagy író, Kemény Zsigmond már Erdély komor történeti tragédiái, nagyurainak lelki krízisei felé fordul; ő keveset is írt hazájában s úgyszólván csak meghalni jött haza elborult elmével Pusztakamarásra 1875-ben. A Kemények adták a tudományosságnak József és Sámuel grófkot s Simon bárót, Bolyai Farkas lelkes, bőkezű pártfogóját, kiről a lángeszű matematikus maga írta, „hogy ha B. Kemény Simon nem lett volna, semmivé kellett volna lennem...” A tudományos kutatás legnagyobb fellendítője a Múzeum Egylet megalapítója, Mikó Imre gróf; Gyulay Lajos gróf is az egyesület céljaira ajánlja fel gyűjteményeit 1841-ben. A polihisztor Kuún Géza gróf főleg a magyar néprajz területén alkotott kiválót; a székely nép és föld nagy

történetírója Orbán Balázs báró. Huszár János báró a jogtudományban tűnt ki; a Bánffyak közül János, a közgazdasági író válik ki s nagy mecénása volt Bánffy József Bölöni Farkas Sándornak, ki nem győzött betelni Bonchida szépségeivel; „e hely nekem ezer emlékekkel teljes... kevés olvasottságomat az itteni szép könyvtár s gondnélküli itt élt kényelmes napjaimnak köszönhetem...”

Erdély kastélyai nemcsak a hegyek között született írónak adtak inspirációt, hanem a másik haza nagyjainak is. Kazinczy keserű, hányatott pályájának egyetlen diadalmenete Erdély; hűvös lelke itt felmelegszik s a csodálat, a fellelkesülés szavaira ihleti. Ő hozta divatba Erdélyt az irodalomban s a XIX. század nagyjai, ha itt járnak, mint Vörösmarty, Petőfi, Tompa, nem tudnak betelni a vidék szépségeivel s az erdélyi emberek nyájasságával. Petőfi élte legszebb napjait Teleki Sándor kastélyában töltötte s az erdélyi születésű nagy esztéta s kritikus, Gyulai Pál, ki Teleki Domokos titkáraként élt Gernyeszegen, a legmélyebb benyomásokkal távozott innen, irodalmi műveltségét kiszélesítve; költeményeiben gyakran tér vissza a kastély s lakóinak emlékezetére s *Gernyeszegen* című költeményében a „vén kastélynak a dombon” örök irodalmi emléket állított. Jókai meg éppen kilencszer utazik Erdélybe, nemcsak leírja, le is rajzolja kastélyait, mint Koltót, Radnótot; mindegyik útja ünneplések sorozata s a magyar Erdélyszemléletet éppen az ő regényei formálják. Kazinczy *Erdélyi levelei*, Gyulai versei, Jósika, Kemény, Jókai regényei a legszebb dokumentumai annak a hatásnak, amellyel Erdély kastélyai és urai a magyar szellemi élet legkitűnőbbjeire voltak s amely jelentőségüket nemcsak a művészettörténetben, hanem az irodalom históriájában is díszhelyen örökíti meg.

A kiegyezés után kissé elhalványuló hagyomány, az értelmét vesztett erdélyiesség újult erővel kelt életre a közelmúlt két évtizedében. Politikai szükségszerűség hívta létre az új transzszilvanizmust, amely a történelmi példákból s Erdély sajátos jellemének minden megnyilvánulási formájából, mint kiapadhatatlan kincses-tárból meríthetett; az eszmét az irodalom tudatosítja, amely a hu-

szas évek végén szervezkedni kezd, hogy ájuultságából felrázza az idegen uralom alá került magyarság közvéleményét. A zászlót Erdély irodalmában újra az arisztokrácia viszi előre; Bánffy Miklós indítja meg és szervezi, virágoztatja fel e mozgalmat s Kemény János a marosvécsi várban gyűjti össze az Erdélyi Helikon íróit; folyóiratának címlapján e kastély rajza a transzszilvanizmus szimbóluma. Új életre kel a történelmi regény is; a mai erdélyi írók sorában a főnemességet Bethlen Margit, Bánffy, Kemény, Wass Albert és Wesselényi Miklós képviselik.

ERDÉLY KASTÉLYAINAK zenei kultúrájáról is szólnunk kell, ha teljessé akarjuk tenni a képet, mely a művészetek minden ágazatának felkarolásával dicséri a vezető társadalmi réteget. Adataink azonban, sajnos, e tárgyban meggyérülnek, holott a zene-történetnek ugyancsak hálás anyag kínálkozik e téren, nem csupán a könyvészeti adatok összeszedésével, hanem a családi levéltárak átkutatásának feladatával is. Ami kellő megvilágításban áll már előttünk, az főként a Báthoryak udvarának zenei életére vonatkozik; Báthory István, Zsigmond és Endre világviszonylatban is híres zenebarátok voltak s az ő fehérvári palotájukba vándorol a sok olasz muzsikus; Erdély ekkor az olasz zene valóságos provinciája, hol a Mediciek udvarának távoli s kicsinyített mása kel életre. Az olasz zenészek Báthory István fejedelemsége idején jutnak legelőbb Fehérvárra; Zsigmond már egyenesen evégből küldi Jósika Istvánt Itáliába s az onnan hozott zenészek névsorát Szamosközy István közli is. Énekes lantosok, citerások, fuvolások serege hemzseg Gyulafehérvárt, kik a fejedelem menyegzőjén s vecsernyén motettákat, világi alkalmakkor madrigálokat játszanak; az orgonisták számára orgonát épített Báthory a dómban s ő maga is tehetséggel játszott több hangszeren, lanton, cimbalmon és orgonán. Udvari zenésze, P. Busto magasztalva írja emlékiratában, hogy

„compose opere di musica al pari delli piû eccellenti autori...” – könnyed madrigálokat költött s a kor kimagasló mesterei előtt, mint híres mecénás, nagy tiszteletben állott. Girolamo Diruta nevezetes orgonajátszási és szerzési dialógusa, *Il Transilvano*, címében éppen Zsigmondot jelképezi; az udvari zenészek egyike, Giambattista Mosto szintén Zsigmondnak ajánlja 1595-ben Velencében megjelent első madrigálkötetét, akár Ph. de Monte, a császári udvar velencei karmestere egyik művét. A nagy Palestrina 1584-ben motettáinak V. kötetét Báthory Istvánnak és Endrének dedikálta s ez bizonyítja a legékebben mecénási hírnevüket. A vérszomjas, terhelt lelkű Zsigmond lemondásával azonban az olaszok eltávoznak Erdélyből, de az olasz műzene kedvelése a fejedelmi udvarban hagyományossá válik: Báthory Endre 1595-ben, mikor Vitéz Mihály betört, „az virginált veri volt nocte ...”

Bethlen Gábor már Németországból hozatja zenészeit: vonósokat, hegedősöket, gambajátékosokat, lantosokat, karfásokat, theorbistákat; lakodalmára a szebeni királybírótól „német virginás Györgyöt több musikásokkal, Virginiával, regaliával edgyütt” rendeli. A nagy fejedelem levelezésében állandóan visszatérnek a zenészek; így írja, hogy „a francusok között felette jó trombitások vadnak ...”; a kolozsvári számadáskönyvekben is számos zenetörténeti adatot talált Kelemen Lajos. Bethlen nagy pénzt ígért Giovanni Baglioniinak, a pápai udvar nagy hírű lantosának, hogy jöjjön Erdélybe játszani; 1619-ben hárfást kért Esterházy Miklóstól, amint ünnepi alkalmakra gyakran fordult másokhoz zenészekért. Hogy ő maga játszott-e hangszeren, nem tudjuk, de özvegyének, Brandenburgi Katának hagyatékában virginál is szerepel. Az öreg Rákóczi György szolgálatában már több magyar zenész – Gergely, Dániel, János, Tamás deákok – nevét látjuk 1636-ban, ő a trombitásokat tartotta nagy becsben s 1644-ben meghagyja fiának, hogy a trombitásokat a rabok közül ki kell engedni. Apafi Mihály fogarasi muzsikusaikról már rendszeres feljegyzéseket találunk; egyszer 18 tagból állott a zenekara, trombitásokból, síposokból, hegedűsök-ből; számuk változott s rendszeres fizetést húztak. Thököly Imre

29 tagú zenekart tartott, főleg trombitásokból s mindenfajta, akkor divatos fúvós s vonós zenészekből, valamint énekesekből s dobosokból. Ekkortájt, a XVII. század második felében kezd az erdélyi zene magyarosabb jelleget ölteni, akár a virágos reneszánsz díszítőművészete.

A Báthoryak behozott zenekultúrája nyom nélkül enyészik el Erdélyben; az olaszok muzsikájából egyetlen sor sem maradt fenn, de a virágzásnak induló instrumentális és kóruszene, népies motívumokkal egybeszöve, az erdélyi fejedelmi és főúri udvarok legfontosabb szükséglete marad. Mulatságot, lakomát, tort, vendégeskedést, esküvőt s főleg táncot – miről a következő fejezetekben szólnunk – zene nélkül el sem lehetett képzelni. „Török” síposok (azaz klarinétosok), trombitások asszisztálnak a temetéseken, hegedűsök, gardonosok s cimbalmosok a lakodalmakon – a kastélyok életében, a mindennapi asztalnál s ünnepi alkalmakkor nélkülözhetetlen a muzsika, ha – s ez természetes – magasabb művészi szükségletet ritkán elégített ki. Épp a barok korában, midőn az új hangszerek, mint a fortepiano, vagy az Aportól kigúnyolt baxaméta divatja feltűnik Erdélyben s a főúri társadalom zenekedvelő rétege is az osztrák műzene uralma alá kerül, hiányzanak a magasabbrendű zenei életről szóló híradások; a mulatságok elmellőzhetetlen járuléka ugyan a muzsika s a zenekarokban nagy számmal tűnnek fel, főként a székelyföldi udvarházakban, a cigányok, de oly fényes zenei életnek, mint aminő Haydn korában virágzott Eszterházában, Erdély kastélyaiban nincs nyoma. Operaelőadásokról, költséges udvari színházak fenntartásáról szó sem lehet a gubernális kor szegény Erdélyében; a barok vezető műfaja, a színjátszás csak a század vége felé válik nemzeti üggyé s a főúri udvarokban ekkor is inkább osztrák, német, cseh zenemesterek tűnnek fel. A legnagyobb kultúrájú főurak, Bánffy György, id. Wesselényi Miklós, a zenének is nagy kedvelői és pártfogói; a gubernátor levelezésében rengeteg zenetörténeti adat merül fel, hangszereket: klarinétet, fortepianoakat hozat Bécsből, egy Wranitzki nevű zongorahangolót; a fényes táncvigalmakhoz, amelyeket a

kormányzó kolozsvári palotájában adott, a hangszerek s a muzsikások ugyancsak keresettek voltak. 1778 táján Schreier János zenemester muzsikál együtt Palm Jozefával; 1810-ben Anton Polz zongoramester irányítja a gubernátor gyermekeinek zenei nevelését s a házi hangversenyeket. Az idősb Wesselényi nagy zenerajongó volt, fiatal éveiben a harántsípot s a hegedűt ügyesen játszotta; neki köszönheti alapvetését a kolozsvári zenekonzervatórium. Nemkevésbé muzsikális volt Wesselényi Farkas, ki önnön öröme s gyermekei tanítása végett Ph. Caudella zenetanárt s Ménard énekmestert tartotta hadadi kastélyában. Kazinczyt egészen elbűvölte Caudella játéka: „a fortepiano, egyike a legjobbknak, melyet valaha hallottam, reggel óta késő estig zengé a Stuck, a két Bach, a Haydn, Mozart, Pleyel, Salieri, Rossini darabjait”... Szintoly magasszínvonalú zenei élet színhelye volt a hosszúfalvi kastély Teleki Imre és felesége, Brunszvik Karola korában, arai a grófnő családi hajlamainak köszönhető. Teleki József, a koronaőr, 1791-ben Prágából hozatott gyermekei számára zenészt; ez időtől kezdve a főúri kastélyokban élő zenetanárok egész sorát ismerjük. Kemény Sámuelnél H. Pöschl, Bethlen Farkasnál – ki maga prímhegedűs volt a vonósnégyesekben – H. Heinisch, Gyulay Ferencnél Niegreis működött, Bánffy Jánosnál pedig Ruzitska György, az újabkori erdélyi zenetörténet neves alakja, a kolozsvári muzsikai konzervatórium későbbi igazgatója; nagy zenebarát volt gróf Gyulay Lajos is. A főúri kastélyokban rendszeres volt a kamarazene s hangszertanítás s midőn, a XIX. század első tizedeiben fellendül a kolozsvári zenei élet, 1819-ben megalakul Bánffy György főprotektorsága alatt a Muzsikai Egyesület, amely a Nemzeti Színház operáját is ellátja, az erdélyi zenei élet megmagyarosodik s a zenekultúra hatalmas fejlődésnek indul. A főnemesek gyermekeiket ettől kezdve főleg hegedűre s zongorára tanítják, mint napjainkban; nem egy kiváló zeneszerző vagy játékos kerül ki soraikból, mint a nótaszerző Bánffy György báró vagy legújabban Teleki Ádám. Érdekes azonban, hogy amint az erdélyi régi hangszeres zenéről vagy tánczenéről alig van feljegyzés s a kutatás

csak néhány dallamot ismer, úgy kottagyűjteményekre ugyan igen, de régi zenei instrumentumokra Erdély kastélyaiban csak elvétve akadunk.

A BAROK ESZME és életforma legsajátabb megtestesülése, legtökéletesebb művészeti kifejezése, a színjátszás, Erdély kastélyaiban már nem talált otthonra. Rég letűnt már az a kor, midőn Bethlen Gábor udvarában drámaelőadásokat tartott; a guberniális Erdélynek ehhez sem az Esterházyak anyagi ereje, sem, kivált a Buccow, O'Donnel, Auersperg kormányzósága idején, kedve nem volt s a színművészet vezető műfaja, a jezsuita iskoladráma – mely Kolozsvár életében pedig nagy esemény volt – a különben is puritán s patriarchálisabb életű erdélyi protestáns grófok s bárók otthonától távolmaradt. Ugyan ki építhetett volna operaházat, marionette-színházat kastélya parkjában, akár a megbékéltebb teréziánus világban is s ki lett volna képes egy színtársulatot saját maga és vendégei számára fenntartani, ha egy Bánffy Dénes még anélkül is tönkrement? A század végén meginduló erdélyi színjátszást nem a barok életeszme teremtette meg, hanem az újjáéledő nemzeti érzés lefojtott feszítőereje; a magyar nyelv temploma volt a Wesselényiek, Bánffyak, Rhédeyek lelkesedéséből s áldozatkészségéből felépült kolozsvári teátrum s ezt is annyi ügyel-bajjal tizenhét évig építette az ország egész lelkesedő magyar társadalma...

A századforduló idején két erdélyi főúr jöhetett volna számba, hogy kastélyában színielőadásokat rendezzen s ezek Bánffy György és Wesselényi Miklós, a magyar színészet legnagyobb pártfogói. A kormányzó azonban hivatalának rengeteg teendői között, a mindjobban elterpeszkedő bürokrácia taposómalmában inkább a méltóságos reprezentáció hűvös személyisége volt, míg Wesselényi lángoló vérmérsékletéből minduntalan kirobbant a szenvedélyek hajtotta teatralitás. Elképesztő lovasbravurjai csakúgy erre vallottak, mint a gorbói csata, hol a feudális várúr szerepét önmaga

játszotta meg; az országgyűlések legdrámaibb jeleneteinek ő volt a főszereplője s így nem véletlen, hogy Zsibó volt az egyetlen kastély, hol a színjátszás otthonra talált. Egyedül Zsibón láthatták a kortársak a pásztorjátékoknak messzi keletre került változatát, amely azonban nem negédes hölgyek s maskarába öltözött rokokó-urak rizsporos, hajlongó játéka volt, hanem valami vad, pogány örömnép, a természetimádat forró himnusza; Wesselényi minden tavasszal, mikor a fű kizöldült, pásztorünnepet rendezett udvarában. A lovászok sűrű ostorpattogtatás között elővezették a felvirágzott büszke méneket, a gulyások kürtölve a szarvasmarhákat, felcsendült a zene, folyt a lakoma, a féktelen tánc s kurjongatásokkal lett visszhangos a virágos mező késő éjszakáig. Ilyen volt Wesselényi, aki a kolozsvári színtársulatot is kivitte Zsibóra, de nem az ebédlőterem parkettjére, hanem a vadaskertbe; ott állították fel a legények az alkalmi színpadot, hol főleg vadásztárgyú darabokat adtak elő az aktorok – ám nem kasírozva, hanem elevenen hajtották be a bős vadkanokat s azt a remegő publikum szemeláttára a főhősnek valódi puskával kellett lelőni.... Még szerencse, hogy ott állt Wesselényi a lombszínpfalak s a színész mögött s ha ez hibázott, nem ő, kinek soha célt nem tévesztett fegyvere.